

Az alany funkcionális értelmezéséhez*

Az alábbi tanulmány a magyar grammatikai alany egyes funkcionális jellemzőit tárgyalja. Abból a tényből indul ki, hogy a magyar grammatikai alany meghatározója az alany szerepű főnév zéró nominatívuszi esetragja és az állítmánnyal való szám- és személybeli egyeztetés. A nominatívuszi esetragú főnév a magyar tagmondatban különböző összetett funkciókat tölt be, szám, lehorgonyzottság, szubjektívizáció, szemantikai szerep, topik státus szerint, szoros összefüggésben az ige jelentésével, a tranzitivitás és az erődinamika viszonyaiban. A prototipikus alany cselekvő és topik (a figyelem középpontjában álló dolog) a mondatban, olyan résztvevő egy jelenetben, amely fogalmi kiindulópont a konstruálásban. Azokban a mondatokban, amelyekben datívuszragos vagy akkuzatívuszragos főnévvel (névmással, személyraggal) jelölt dolog a topik (a figyelem középpontjában álló dolog), a grammatikai alany másodlagos figura, nem fogalmi kiindulópont. A figyelemáthelyeződés az alany különböző sematizáltsági fokát eredményezi, a magyar mondatok rendszerének jellemzőjeként.

Kulcsszavak: alany, deszemantizálódás, episztemikus lehorgonyzás, konstruálás, landmark, szemantikai szerep, szubjektívizáció, trajektor,

1. Bevezetés

Egy szónak rendszeren több jelentését ismerik a beszélők. Így van ez a tudományos megismerésben is. Az *alany* főnévnek a magyar nyelvben, csakúgy, mint az európai nyelvek többségében, több különböző jelentése alakult ki, nem függetlenül a latin eredetű *szubjektum* főnévétől.

A funkcionális, kognitív nyelvtudományi nyelvértelmezések radikális felfogásában az alany a mondatban a figyelem előterébe helyezett, topikalizált (referenciapontként működő) fogalom grammatikalizált nyelvtani funkciója. A szubjektum a hermeneutikai filozófia értelmezésében az az entitás, amely „létében megérti magát” (Heidegger 1989: 142), vagyis a jelenvalólét¹ (*Dasein*). Másképp fogalmazva: „a szubjektum az önreferencia maga a megismerés és a cselekvés alapjaként” (Luhmann 1998: 868). A szubjektumot ekképp a történetiség jellemzi. A szubjektum az alapul szolgáló, „hordozó” valóság, amely lényegében egy „rajta nyugvó”, „hordozott” valóságra való vonatkozást fejez ki. Ugyanakkor „az ismeret úgynevezett szubjektumának ugyanaz a létmódja, mint az objektumnak, [...] bár a szubjektum–objektum ellentét helyénvaló ott, ahol a res cogitansszal szemben az objektum valami egészen más: a res extensa” (Gadamer 1984: 361). Vajon ez a nézőpont összhangban áll-e a nyelv szubjektum kategóriájával, és ha igen, hogyan?

* Köszönettel tartozom a tanulmány két lektorának, Kugler Nórának és Pelyvás Péternek, akik jelentékeny mértékben javítottak az elméleti és módszertani pontosságon és következetességen. Igen fontos volt továbbá a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhelyben tartott megbeszélések sora, amelyeken mind a jelen tanulmánynak, mind általában a magyar nyelv funkcionális leírásának kérdéseit vitattuk meg és tisztáztuk. Minden hiba és hiányosság természetesen a szerzőé.

¹ Heidegger *Dasein* terminusának magyar megfelelője a tanulmányban a *jelenvalólét* (egyes fordításokban *ez itt*lét).

Az alanyt általában grammatikai jelölők azonosítják a mondatban. A magyar nyelvben például a nominatívuszi esetrag és az állítmánnyal való szám- és személybeli egyeztetés az egyik legbiztosabb ilyen jelölő, az angol nyelvben a főnév mondatkezdő szórendi helye. Ám aligha méríthető ki az alany értelme egy efféle rövid álmeghatározással. A magyarban például egyes mondatokban a datívuszi vagy akkuzatívuszi esetragos főnevek által jelölt dolgok inkább a figyelem előterében állnak (tehát funkciójukban alanyi jellegűek), mint a nominatívuszos főnevek (például *a fiúnak tetszik a lány, a fiút a biológia érdekli*). A névmási alanyok, s még inkább az igei személyraggal jelölt E/1. és E/2. alanyok részben más szemantikai szerkezetet képviselnek, mint a főnéviek. Ez utóbbi esetekben nyilvánvalóvá válik az, hogy a szubjektívizáció és az episztemikus lehorgonyzás milyen lényeges szerepet játszik a grammatikai alany funkcionálásában, vagy kissé tágabban fogalmazva, a konstruálás összetevői mennyire dinamikusan működtetik a mégoly formainak és szemantikailag kissé üresnek tekintett alanyi szerepet. A megnevezett tényezőket a tanulmány alább pontosítja az alany viszonyában.

Az alany szerepű dolgot elsődlegesen főnév nevezi meg. A nyelv formai (morfoszintaktikai alaki) szempontból látszólag nem tesz különbséget a dolgok között, mintha minden dolgot ontikusan reprezentálna a beszélő az alanyban. Kérdés azonban, hogy ez a formai egyöntetűség valóban töretlen-e a jelenvalólét (Dasein) és a kéznél levő dolgok, a létezők között vagy sem, a létezők és a lét között vagy sem. Vagyis az a kérdés, hogy miképp konstruálják meg a beszélők az önreflexióra képes beszélőt és hallgatót, illetve a más dolgot jelölő szemantikai szerkezeteket, úgy-e, ahogy ez a hermeneutikai filozófiában, elsősorban Heidegger ontológiai differenciája nyomán ismert, vagy ezt a megkülönböztetést nem ismerve.

És kérdés, vajon az alany (szubjektum), bármelyik értelmében is, a tárgy (objektum) függvénye vagy sem. Illetve: vajon az alany (szubjektum), bármelyik értelmében is, az állítmány (predikátum) függvénye vagy sem.

Az alábbi kifejtés a nyelvtudomány felől indul ki a fönti kérdések egy lehetséges válaszsortának bemutatásában. A bemutatásnak a kognitív nyelvészet elmélete és módszertana ad keretet. A funkcionális kognitív elméleti keret történetiséget is érvényesítő leírásában az alany kanonizált, idealizált kategóriája feloldódóban van, egyrészt a nem prototipikus alanyok fölismerésével, másrészt a grammatikai alany szemantikai és pragmatikai funkcióinak tágabb kategóriájú nyelvi leképezésében, a topik funkcionális leírásának bevonásával. A tanulmány ezt a variabilitást a következő témák tárgyalásával közelíti meg: az alany nyelvtudományi értelmezései, az alany kognitív nyelvészeti leírása, az alany lehorgonyzása (az E/1., E/2. és E/3. alanyok közötti különbségekre kitérve), az E/1. mint archetipikus alany, az alany szubjektívizációja, az alany deszemantizációja.

2. Az alany nyelvtudományi értelmezése

Mind a filozófiai hagyomány, mind az elmúlt kétszáz év nyelvtudományi diszkurzusa, annak legnagyobb része az alapvető mondatgrammatikai kategóriákat történetiségen kívüli formai szerkezeti vagy logikai kategóriákként kezelte, továbbá egyetemesen meglévőnek és nyelvtől függetlenül lényegében azonos jellegűnek tartotta. (A nézetek természetesen e tekintetben sem voltak egyöntetűek, és akadtak kutatók, például Brassai Sámuel, akik éppen funkcionális szempontokat érvényesítettek az alany meghatározásában is.) Ez általános beállítottságon nem változtatott az, hogy a 20. századi nyelvtudomány strukturalista és generatív irányzataiban a logikának különböző szigorúságú alkalmazása állt e leírások mögött, sem az, hogy a szintaktikai jelöltség variabilitását egyes strukturális nyelvtudományi leírások is fokozatosan elismerték. Egyes poszt-generatív és posztstrukturalista nyelvtudományi irányzatokban a struktúra által meghatározott

kategóriák funkciói fokozatosan szerepet kaptak a leírásban, ám valójában ez sem hozott lényegi változást a formális elkötelezettségben. Pedig a főáramú strukturalista és generatív nyelvelméletek mellett a funkcionális megközelítések a Prágai Nyelvészkörrrel kezdődően, és az 1960-as évek több, főképp brit funkcionális elméletével és leírásával kikezdtek a strukturális és logikai formális alap mindenhatóságát. Igaz, a rendszerszintű funkcionális változatosság zavarba ejtően gazdag. A nyelvtipológiai kutatások az állítmány legfőbb vonzatai és azok jelöltsége szempontjából két nagy nyelvtípuscsoportot különítettek el, a nominatívuszos és az ergatív nyelveket. A nominatívuszos (más megnevezéssel az akkuzatívuszos) nyelvekben (ilyenek többek között az indoeurópai és finnugor nyelvek) az intranszítív igék alanya ágensként (cselekvőként) és páciensként (elszenvedőként) egyaránt jelöletlen nominatívusz, a tranzitív igék alanya ágensként (cselekvőként) jelöletlen nominatívusz, tárgya páciensként (elszenvedőként) jelölt akkuzatívusz. Az ergatív nyelvekben (ilyenek többek között a kaukázusi, az ausztráliai nyelvek, a baszk, az eszkimó-aleut) a tranzitív igékkel ez másképp történik: az intranszítív igék alanyi vonzata ágensként (cselekvőként) és páciensként (elszenvedőként) egyaránt jelöletlen abszolútívusz, a tranzitív igék alanya ágensként (cselekvőként) jelölt ergatív, tárgya páciensként (elszenvedőként) jelöletlen abszolútívusz (l. Dixon 1994, Plank ed. 1979). A továbbiakban csak nominatívuszos/akkuzatívuszos típusú nyelvek alanyairól lesz szó, elsősorban a magyar nyelv alanyáról.

A mondat szintaktikai szerkezetét hosszú ideje két jellegzetes nyelvtudományi irányzat szerint mutatják be a nyelvtanok. Az egyik típus a függőségi vagy viszony alapú nyelvten, amely a grammatikai funkciókat (állítmány, alany, tárgy) egy hálózat viszonyaiként értelmezi. A másik típus az összetevős vagy konfiguráció-nyelvten, amely a frázisok (csoportok: igei csoport, főnévi csoport) konstituencia szerinti elrendezésére épül. A magyar nyelvtudomány az elmúlt évtizedekben kevés összefoglaló, „teljes” nyelvten hozott létre. Két jelentős munka ezek közül megfelel az iménti típusok egyikének. Hegedűs Rita (2004) funkcionális nyelvtenáról és annak alanyfelfogásáról a két hagyományos típus alanyfelfogásának áttekintése után lesz szó alább.

A legutóbbi hagyományos magyar nyelvteni monográfia, a Magyar grammatika (Keszler szerk. 2000) függőségi nyelvtenként az alanyt formai szempontok alapján határozza meg. Az alany a tagolt mondat állítmányának kötött bővítménye, azaz vonzata, „az az elem, individuum (személy, dolog, halmaz, fajta), amelyről a mondat állítást közöl, vagyis amire az állítás, az ítélet (a predikátum) vonatkozik” (Kugler 2000: 405), még formálisabban az a mondatrész, amely alanyesetben áll. A Magyar grammatika vonatkozó fejezetében mindjárt olvasható e meghatározás korlátozottsága: az alanyt nem lehet jelentése alapján meghatározni, mert nem mindig a formai alany a cselekvő (*Zsuzsának indulnia kell*), a cselekvő nem feltétlenül a formai alany (*Péter levele örömmel tölti el Zsuzsát*).

A fenti formai kritériumok nem fedik le az alany összes megvalósulását: nem minden mondat közöl kijelentést a mondat formai alanyáról, és nem minden esetben valósul meg a cselekvő ~ formai alany megfelelés. Három kritérium marad meg egyértelműen, az alany nominatívuszi esetragja, az állítmánnyal való egyeztetés és az állítmánynak való alárendelés. Az alárendelés szerkezetében „a bővítmény korlátozza, megszorítja az alaptag jelentését” (Keszler 2000: 352).

A közvetlen összetevős nyelvten ismert példája az Új magyar nyelvten, illetve É. Kiss Katalin generatív szintaktikai munkái (É. Kiss 2002, 2008, É. Kiss et al. 1998). E magyarázat szerint a mondat olyan szerkezet, amely formai frázisokra bontható, illetve frázisokból épül föl. E modell a frázisok formális meghatározására és mint szerkezeti elemek viselkedési szabályaira összpontosít. A mondat szerkezete nem az állítmány és az alany szerint tagolódik, hanem a topik és a komment (predikátum) szerint. A topik (a „logikai alany”) strukturális pozíció, kitölthető hely, amelyet a mondatkezdő és ige előtti helyzet és a hangsúlytalan ejtés jellemez. A topik eszerint olyan főneves kifejezés, amely egy ismert halmaz egy elemére vonatkozik, és amelynek egzisztenciális előfeltevés tulajdonítható.

Az alany és a tárgy kategóriája ekképp jelentőségét veszíti, ám a topik-komment szerinti tagolás nem dolgozza ki az állítmány és alany, tárgy grammatikai viszonyát, jóllehet ezek szerkezeti és funkcionális összetevők. Nem véletlenül jegyezte meg M.A.K. Halliday a fent említett nyelvtanfajtaíró, hogy „a címkézés nem mond semmit ezeknek az elemeknek a természetéről vagy funkciójáról” (Halliday 1994: 25).

Az 1970-es években kialakult és ma is jórészt érvényes általánosabb strukturális mondattani kánon az alany szempontjából az alábbiakban foglalható össze (vö. Palmer 1994, Andrews 1985, Foley–van Valin 1985). A grammatikai szerkezet összetevői kódolják egy nyelvi elem szemantikai és pragmatikai funkcióit, a kódoló elemek jelölik a mondat grammatikai szerkezetét, a grammatikai szerkezet határozza meg a szemantikai és pragmatikai funkciókat. A mondat szerkezetileg központi része az állítmány, az alany és a tárgy, az állítmánynak mint predikátumnak argumentuma (vonzata) az alany és a tárgy, prototipikusan az ágens és a páciens szemantikai szerepben.

Az állítmány (az ige) vonzatait főnevek töltik be, amelyeknek szemantikai szerepeik vannak, a predikátum specifikus szerepeket, szemantikai szerepeket oszt ki. A két legfontosabb szerep az ágens, amely tesz vagy okoz valamit, valami másra irányuló cselekvést hajt végre, és a páciens, amellyel történik valami, amely elszenved egy rá irányuló cselekvést, amelyen a cselekvés végrehajthatik. (A szemantikai szerepek számát és rendszerét máig nem sikerült megnyugtató módon feldolgozni, ha ez egyáltalán lehetséges).

A strukturális irány két mondattípust különít el: a tranzitív és az intranszitiv mondattípust. Ha a kétargumentumú állítmánynak két jellegzetes vonzata (argumentuma) van, ágens és páciens, akkor a mondat tranzitív. A tranzitív mondatban az ágenst kódoló grammatikai funkció az alany, a páciens kódoló grammatikai funkció a tárgy. Az intranszitiv mondatban az állítmánynak egy argumentuma van, az ezt kódoló grammatikai funkció az egyetlen argumentum (alany). Elvonhatóbb szinten a tranzitív ágens és az intranszitiv egyetlen argumentum mint alany funkcionál a leírásokban, a páciens mint tárgy.

Ez a magyarázat szintén formai kritériumokon alapul, amennyiben a kódoló formákból indul ki, illetve a szemantikai szerepeket (ágens, páciens) az ige logikai argumentumainak tekinti. Az alany és a tárgy e modellekben viszony, és nem dolog.

Az alany általános, univerzális szándékú nyelvtudományi meghatározásában változást a nyelvtipológiai és az egyes nyelveken belüli változatosság fokozatos fölismerése hozott. Az empirikus adatok mindegyik fönt vázolt formai vagy formális leírási elméletet és módszertant szétfeszítik, a grammatikai szerkezetben is. Hiszen különböző nyelvekben különböző kódoló eszközök jelölik az alanyt, és a kódoló tulajdonságok szerkezeti megoszlása eltér nyelvenként (vö. García-Miguel 2007: 755). A fölmerülő kérdésekre adandó válasz egyik legigényesebb kezdeményezése a Li szerkesztette kötet (Li ed. 1976) tanulmányaiban olvasható. Keenan (1976) e kötetben tipológiai nézőpontból az alany általánosnak tekinthető tulajdonságait rendszerezi. E jellemzők három csoportba rendezhetők: a) kódoló tulajdonságok: szórendi hely, esetjelölés, igei egyeztetés; b) viselkedés- és kontroll tulajdonságok: törlés, mozgatás, esetváltozás, koreferencia-irányítás, passzíválás; c) szemantikai tulajdonságok: ágensség, autonóm létezés, szelekciós korlátok. Keenan modelljének legfőbb előnye, hogy szerkezeti és funkcionális szempontokat egyaránt tartalmaz, továbbá az egyes tulajdonságokból különböző együttállások, mátrixok összeállítását teszi lehetővé, különböző típusú alanyok leírására. A Keenan-féle modell a prototípuselvet alkalmazza: minél több tulajdonsággal rendelkezik egy grammatikai viszony, annál inkább tekinthető alanyi szerepűnek. Ezzel könnyebb megoldást kínál az alany szerkezeti és szemantikai variabilitásának elméleti és leíró kezelésére.

A nyelvtudomány irányzati sokféleségében az 1960-as évek brit kezdeményezéseit követően az 1970-es években kezdtek kialakulni funkcionális nyelvelméleti iskolák. Az egyik ilyen irány-

zatot M.A.K. Halliday dolgozta ki, egy másikat Talmy Givón. Mindegyik alapvető fontosságot tulajdonít a jelentésnek, a kontextusnak és a mindenkori beszélő/hallgató nézőpontjának. Halliday nyelvtanában a szófaji besorolás a nyelvi egység grammatikai potenciálját tartalmazza, míg az adott egység jelentését a betöltött funkció tartalmazza. Halliday (1994: 31–35) három alanyfogalmat különböztet meg a korábbi hagyományra hivatkozva, de a kategóriákat újraértelmezve. A három alanyfogalom a következő: a pszichológiai alany a téma (theme, amelynek információmennyiségként van jelentése), a nyelvtani alany az alany (subject, amely a beszélő szerint felelős a mondotak hitelért), a logikai alany a cselekvő (actor, amelyet a beszélő a tett végrehajtójaként ábrázol) (Halliday 1994: 34). A három funkció három különböző jelentéssel, azok konfigurációjával járul hozzá a mondat jelentéséhez, kapcsolódik a mondat predikátum részéhez.

Givón nyelvtanát a szintaktikai szerkezetek és szemantikai viszonyok közötti megfelelések szervezik. Givón az alanyt a topik funkcionális, diskurzuspragmatikai magyarázatával kapcsolja össze (Givón 2001: 196), Keenan funkcionális alanytulajdonságait (függetlenség, el nem hagyatóság, referencialitás, határozottság, topikáltság, ágensség) a topik funkciójába sűríti. A topik a beszélő által a figyelem középpontjába helyezett dolog egy mondatban, illetve egy hosszabb, több mondatból álló szövegrészben, amelyet kognitív feltűnőség és szövegbeli állandóság jellemez. A figyelem középpontjában álló dolog prototipikus nyelvtani kifejezője az alany szintaktikai szerepe (viszonya). Az alany grammatikalizálódott elsődleges topik, a tárgy grammatikalizálódott másodlagos topik. Minél inkább társul az alany vagy a tárgy egy formai jelölője a topik funkciójával, annál inkább egyetemes ez a jelölő. Givón implikációs hierarchiája a grammatikai viszonyok leginkább univerzális és transzparens tulajdonságával kezdve és a legkevésbé jellemzővel végezve a következő (Givón 2001: 196):

- funkcionális referencia és topikáltság tulajdonság
- viselkedés és irányítás tulajdonság
- szórend
- grammatikai egyeztetés
- nominális esetjelölés

Az alany és tárgy (az angolban a direct object) elsődleges és másodlagos diskurzustopikok a mondat feldolgozása során (Givón 2001: 198). A topik Givón nyelvtanában kognitív dimenzió, a figyelemnek egy vagy két, fontos mondatbeli résztvevőjére irányuló fókuszálásának eredménye, amelyet két tényező befolyásol: a kognitív feltűnőség a kifejezett eseményben és a kommunikatív feltűnőség a diskurzusban. A topik ezért nem mondatbeli eseménnyel kapcsolatos, hanem szöveggel kapcsolatos pragmatikai funkció, amelyet a nyelvtan kódol, a kataforikus állandóság és az anaforikus hozzáférhetőség jellemzi.

Bár Halliday és Givón alanymagyarázata részben különbözik, olyan közös tényezők is kimutathatók, amelyek a mondat grammatikájának elméleti és leíró alakulástörténetében a továbblépést jelzik. A prototipikus alany a figyelem középpontjában álló dolgot nevez meg, és ez a mondatbeli elem kiindulópont, referenciapont a további mondatbeli elemekhez képest. Az alany kategóriája nem kizárólag az állítmány függvénye formálisan, hanem a mondat és a szöveg(részlet) funkcionális eleme.

A grammatikai alany és a figyelem fókusza (itt az elsődleges figura kijelölése) azonosítását még határozottabban képviseli Tomlin (1995, 1997) és Myachykov–Garrod–Scheepers (2009). Ez az azonosítás azonban elsősorban a kötött szórendű nyelvekre, így az angolra alkalmazható, de ott sem korlátlanul.

A fent összefoglalt funkcionális alanymeghatározást a kognitív nyelvészet, főképp Ronald Langacker kognitív grammatikája radikalizálta (Langacker 1987, 2008, vö. Kövecses–Benczes

2010, Tolcsvai Nagy 2011). A nyelvi kifejezések révén a beszélő az emberi megismerés feltételeivel fogalmilag megszerkeszti, mentálisan megkonstruálja azt a tartalmat, amelyre a hallgató figyelmét is irányítani kívánja. A nyelv nem tükrözi a világ dolgait, hanem a beszélő a megismerés révén újrakonstruálja mentálisan és így reprezentálja azokat, a hallgatóval közös figyelemirányítás és jelentésképzés műveletében, interszubjektív folyamatban. A beszélő nem kész kifejezések jelentését keresi vagy alkalmazza, hanem az általa megéretett világbeli dolgokat, jelenségeket fogalmilag feldolgozza, és többé-kevésbé konvencionális fogalmi szerkezetek, és az azokat jelölő szimbolikus nyelvi kifejezések jelentésszerkezetei révén kifejezi. A kognitív nyelvten alapelve szerint a nyelvten a tapasztalati alapú, fogalmi természetű jelentés szervezi, prototípushatásokkal. Nincs eredendő különbség morfológia, szintaxis és lexikon között, mert mindegyik nyelvi tartományban ugyanazok a szemantikai elvek érvényesülnek. A nyelvten szemantikai szerkezetekből, fonológiai szerkezetekből és a közöttük lévő szimbolikus kapcsolatokból és kategorizációs viszonyokból áll. Ez kizárja az alany és az állítmány tisztán szintaktikai meghatározását, de nem zárja ki ezeknek az alapfogalmaknak a fogalmi jellemzését vagy formális reflexiók meglétét.

A magyar nyelvtenírásban és nyelvészeti kutatásban Hegedűs Rita (2004) funkcionális nyelvtena az első munka, amely a fent jelzett funkcionális kognitív szempontokat kevésbé kidolgozott elméleti keretben, de következetesen és eredményesen rendszerezi és alapkérdésekben kidolgozza saját keretében. Az alany kategóriájának Hegedűs-féle értelmezésében az egyik fő tényező az a belátás, hogy az alany szemantikai jellege (típusa, például cselekvő vagy nem cselekvő) összefügg az ige szemantikai jellegével, tehát bizonyos főnevek alanyként szemantikailag bizonyos igékhez kapcsolódhatnak. Hegedűs (2004: 238–239) az alanyt három szempontból, grammatikai, szemantikai és pragmatikai tényezők alapján határozza meg. A grammatikai alany „jelöletlen” (azaz nominatívuszi esetraggal van ellátva), az „az entitás, amelynek szemszögéből szemléljük a szituációt”. A szemantikai alany „a cselekvő, az ágens”. A pragmatikai alany „az a mondatrész, amelytől a beszélő elindítja a mondanivalóját – a tematikus rész”. Kiemelendő, hogy Hegedűs az alany kategóriáját a három funkcionális szempont együttes, párhuzamos elemzésével mutatja be (a több szempontú funkcionális leírás általános elve nyelvtenának), és a grammatikai alanyt sem pusztán üres formának tekinti.

Hegedűs rendszere a lentebb vázolandó kognitív paraméterek szerint pontosabbá tehető, megfeleltethető funkcionális kognitív kategóriáknak. E megfelelések szerint a grammatikai alany a figyelem középpontjában álló dolog a trajektor/landmark megoszlás szerint, vagyis a trajektor; a szemantikai alany szemantikai szerepek szerint az ágens (prototipikusan; Hegedűs 2004: 237); a pragmatikai alany a figyelem középpontjában álló dolog a teljes tagmondatban vagy szövegrészletben, topik.

3. Az alany kognitív nyelvészeti értelmezése

A funkcionális alapelvek egyikének megfelelően minden nyelvi elem leírását a nyelvi elem természetes környezetében kell elvégezni, a leírás pontossága és a leírandó kellő részletességű megragadása érdekében. Az alany természetes közege a mondat, pontosabban a tagmondat. Az alany a mondatban viszonyt fejez ki, elsősorban az állítmánnyal, másodsorban a tárggyal vagy határozóval kapcsolatban. Ez a viszony szemantikai alapú, a tagmondat jelentéshálózatának része, amennyiben egy dolog előtérbe helyezett jellegét és egy folyamathoz való viszonyát jelöli, igen nagy mértékben sematizálva és absztrahálva.

Az egyszerű mondatban vagy tagmondatban a beszélő (a konceptualizáló) egy jelenetet konstruál meg, a jelenet a mondat sematikus jelentése. A prototipikus egyszerű mondat komplex

archetípusként egy kanonikus eseményt fejez ki, egy cselekvésláncban leképeződő, egyirányú aszimmetrikus energiaátvitelt két résztvevő között:

- (1) Péter becsukta az ablakot.

A cselekvéslánc erőátviteli interakciók sorozata egyik résztvevőtől a másikig. A kanonikus eseményeken túl ez a séma a forrás–ösvény–cél séma egy változata, amelyben mind a forrás, mind a cél egy-egy résztvevő. Egy nyelvben sokféle eseményséma működik.

Az egyszerű mondat központi részében a főnév és az ige jelentése kerül szemantikai viszonyba, kompozitumszerkezetként kapcsolódik össze, szemantikai megfelelések révén. A főnév dolgot fejez ki, jelentésszerkezete elvont tulajdonságokból álló komplex mátrix. A főnév szemantikailag autonóm, feldolgozásához nem szükséges más fogalom. Az ige folyamatot fejez ki, jelentésszerkezete két sematikus figura temporális viszonya, állapotok egymásra következő feldolgozásával. Az ige szemantikailag függő (nem autonóm), feldolgozásához más fogalom is szükséges. A mondatban az ige sematikus figuráit főnevek dolgozzák ki (hagyományos megnevezésben bővítmények), szemantikai kompozitumszerkezetet létrehozva: például

- (2) belép valaki valahová > A rektor belépett a terembe.

A *belép* ige egyik sematikus figurája 'valaki, emberi lény, aki helyváltoztató mozgásra képes saját akaratból és energiaforrásból', a másik sematikus figurája 'valahová, átjárható határu zárt térbe'. Az ige sematikus figurái nem azonos státusúak a figyelem irányultsága és a feltűnőség szempontjából, viszonyuk aszimmetrikus. A figyelem előtérben álló figura a trajektor, 'ami valamihez képest előtérbe kerül és e viszonyban határozható meg'. A másik figura, a landmark másodlagos, az, 'amihez képest valami más az előtérbe kerül és meghatározható'. „A trajektor és a landmark elsődleges és másodlagos fokális résztvevő egy profilált viszonyban” (Langacker 2008: 365).

A mondat legbelső szemantikai része az ige – főnév kapcsolat: egy főnév kidolgozza a trajektort, egy másik főnév kidolgozza a landmarkot (koreferencia esetén a két megnevezés lehet anaforikus \emptyset + INFL² vagy névmás, ekkor az antecedensek aktiválják és dolgozzák ki a két al szerkezetet a szöveg egy korábbi szakaszában). A kidolgozás azért lehetséges, mert a főnév szemantikai szerkezetében megvan az az elem, amely az ige egyik sematikus figurájában is (a fenti példában a *rektor* képes helyváltoztató mozgásra saját akaratból és energiaforrásból, a *terem* átjárható határu zárt tér). Emellett az ige hat a főnév jelentésszerkezetére, előtérbe helyezi azokat az elemeket, amelyek a mondatban kifejezett jelenet szempontjából fontosak (a *rektor* mozgásra való képességét és akaratát és mást nem, a *terem* térbeli körülhatároltságát és átjárhatóságát és mást nem). Az egyes mondatbeli igék és a főnevek jelentésszerkezetében sematikus megfelelések vannak, amelyek lehetővé teszik grammatikai összekapcsolásukat.

A trajektor és a landmark kiválasztása konstruálás kérdése (a jelenet fogalmi megkonstruálásában az ige kiválasztása meghatározza a trajektor és a landmark jellegét), azon a fogalmi perspektíván, a figyelem irányításán múlik, amelyet a beszélő egy jelenet fogalmi megszerkesztésekor fölállít. Ugyanazt a jelenetet többféleképpen meg lehet fogalmilag konstruálni, a résztvevők közül más trajektort kiválasztva:

- (3) a. Pisti betörte az ablakot.
b. Az ablak betört.

² A \emptyset + INFL rövidítésben a \emptyset a dolgot jelölő főnév vagy névmás helyét, az INFL az inflexiók toldalékot jelzi.

A fenti példapárban a cselekvésláncnak mindegyik mondatban egy másik része profilálódik (fejeződik ki). A trajektor és az alany ennek megfelelően választódik ki (*Pisti* vagy *ablak*). Kivált fontos látni, hogy a szemantikai szerepek aszimmetrikus megoszlása és a figyelemirányítás funkcióinak aszimmetrikus megoszlása nem fedik egymást. A szemantikai szerepek (ágens, páciens) inherensen a fogalmi tartalom részei (a (3)-ban mindig *Pisti* az ágens és az *ablak* a páciens), míg a figyelemirányítás funkcióinak kiosztása (trajektor, landmark) a konstruáláshoz tartozik, és a mondatbeli esemény nyelvi kódolásának eredménye (Langacker 2008: 366). A példában mindkét mondatban az *ablak* a páciens, az elsőben *Pisti* az ágens, miközben a.-ban *Pisti*, b.-ben az *ablak* a trajektor, míg az a.-ban az *ablak* a landmark.

A nyelvi variabilitás mellett is érvényesül a tapasztalati alapú tendencia a kanonikus megoszlásban: a feltűnősségi kognitív hierarchia alapján az ágens trajektorként fókuszálódik, a páciens landmarkként.

A trajektor – mint látható főntebb – többféle szemantikai szereppel is kifejezhető. Langacker (2008) a trajektor kétféle orientációját különbözteti meg: az ágensorientált trajektort (ekkor a trajektor cselekvő dolgot fejez ki) és témaorientált trajektort (ilyen szemantikai szerep a páciens, a mozgó, az experiens, a zéró, ez utóbbi például a létezőt jelöli). A kanonikus eseményekben a cselekvéslánc feje az interakciót kezdeményező ágens, amely a legtöbb nyelvben a trajektorral azonos. A prototipikus alany az ágens. A prototipikus mondatban az inherensen ágens, a figyelemirányítás szerinti trajektor és a grammatikai alany együttállása valósul meg (a szintaktikai konstrukciókban is érvényesülnek prototípushatások, vö. Taylor 1998: 185). Ám éppen a különböző konstruálási tényezők különböző jellege és variációs lehetőségeik nagyfokú változatosságot tesznek lehetővé tipológiailag és nyelven belül is. Az ekképp kirajzolódó, erősen sematikus mondatleírás elismeri a konstruálás nagyfokú variabilitását, a főnévi dologmegnevezések mondatbeli szemantikájának többtényezős meghatározottságát, és ebben a grammatikai alannak nagymértékben grammatikalizálódott szerepét. Miközben a történeti fejlődési folyamatokban az alany általában megőrizte formai jegyeit (például a Keenan-féle jellemzők egy része szerint), aközben funkciójának egyes tényezőit más szemantikai tényezők részben átvették, amelyeket már nem feltétlenül a prototipikus grammatikai alany jelöl (ilyen tényező a topik, a trajektor funkciója). Az alany nem határozható meg specifikus szemantikai tartalmi jellemzőkkel vagy szemantikai szerepekkel.

Mivel az alany nem mindig, nem feltétlenül és nem minden nyelvben trajektor, tehát nem mindig a figyelem középpontjában álló résztvevő, ezért az alany általános kategóriája nyelvtörténetileg bizonyos fokú funkcionális kiürülést mutat. A magyar nyelvben több olyan mondattípus is gyakori, amelyben a formai grammatikai alany nem azonos a figyelem középpontjában álló topikkal. A fentebb említett példákat újra idézve, datívuszos vonzattal:

(4) A fiúnak tetszik a lány.

akkuzatívuszos vonzattal:

(5) A hallgatót érdekli a biológia.

A (4) mondatban a *fiú* kap kognitív értelemben vett topik szerepet (a beszélő a fogalmi szerkezetben ezt helyezi fókuszba), az (5)-ben a *hallgató*, jöllehet egyik sem alany és nem is trajektor (erre l. lentebb az alany deszemantizálódásáról szóló részt). A mondatkonstrukciókban a beszélő tehát megkülönböztetheti a trajektort mint elsődleges fokális résztvevőt egy profilált viszonyban (ez a viszony az ige jelentésszerkezetéből ered) és a topikot mint a fogalmi szerkezetben fókuszba helyett entitást.

Az eddigieket összefoglalva a következők állapíthatók meg:

- a mondat egy eseményt fejez ki prototipikusan két résztvevő között temporális viszonyban,
- a két résztvevő szemantikai konstruálásában szemantikai szerepük a jelenet fogalmi tartalmából következik, inherensen (az egyik jellegzetesen cselekvő, a másik jellegzetesen elszenvető, de nem kizárólagosan azok),
- ezt a fogalmi tartalmat a figyelem beszélő általi irányítása tovább alakítja szemantikailag, az egyik résztvevő előtérbe, a figyelem középpontjába kerül (ez a trajektor, ez lehet az ágens vagy a páciens), a másik résztvevő viszonyítási pontként nem kerül előtérbe (ez a landmark, ez lehet az ágens vagy a páciens),
- a mondat formailag meghatározható alanya i) elemként prototipikusan a trajektor és egyúttal a topik, ii) funkcióként a mondatban a figyelem előterébe helyezett, topicalizált (referenciapontként működő) fogalommegnevezés grammatikalizált nyelvtani leképezése (egy elvont térben egy maximálisan sematikus dolog, referenciapontként) (l. Heine 1997, különösen 35–64), amely funkciót azonban magában véve nem tud teljesen betölteni,
- az alapbeállítás szerinti együttállás nagyszámú további változat szemantikai kiterjesztését teszi lehetővé.

A magyar nyelvben az alany alaki jelölője a nominatívuszi esetrag és az állítmányi egyeztetés. A nominatívuszi \emptyset valóban rag, szemantikailag és morfoszintaktikailag egyaránt funkcionál, jelöletlenségében a jelölt, testes ragokkal létrehozott további esetek rendszerében helyeződik el. Jelöletlensége (a természetes morfológia értelmében, funkcionális felfogását kiterjesztve a kognitív keretre) alapbeállítás jellegét mutatja, azt, hogy az alany legáltalánosabban a legfontosabb mondatbeli résztvevőt nevezi meg. A Keenan (1976) által megállapított jellemzők szerint a magyar nyelvbeli alannak a kódoló tulajdonságok között az esetjelölés és az igei egyeztetés jellemző tulajdonsága, a szórendi hely nem játszik szerepet (nincs szórendi kötöttsége az alannak). A Keenan-féle viselkedés és kontroll tulajdonságok (például törlés, mozgatus, passziválás) lényegében csak generatív keretben értelmezhetők, a jelen kognitívban nem, a szemantikai tulajdonságok (ágensség, autonóm létezés, szelekciós korlátok) közül az autonóm létezés a legáltalánosabb, a többi csak korlátozottan érvényesül a magyarban.

Az alany értelmezését szövegbeli konstruálásának olyan szempontjaival szükséges még kibővíteni, amelyek a beszélő és a hallgató konceptualizáló szerepéből erednek, a megértett beszédhelyzetben. Az alábbi alfejezetek ebből mutatnak be néhány fontos tényezőt.

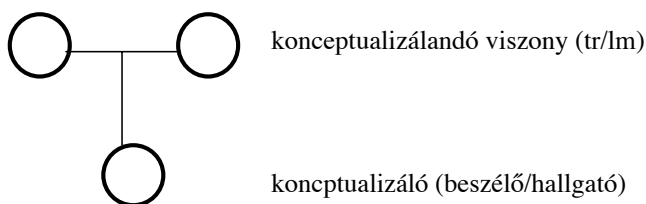
4. Az alany lehorgonyzása

A mondatban a dolgokat nem pusztán megnevezi a beszélő, hanem a hallgató számára azonosíthatóvá teszi, episztemikusan lehorgonyozza (vö. Langacker 1987, Brisard ed. 2002). A beszédeseményben megnevezett dolgokat, folyamatokat a beszélő (konceptualizáló) a szövegvilág résztvevőihöz és helyzetükhöz viszonyítva konstruálja meg. Minden entitás a szövegvilágban horgonyzódik le. A lehorgonyzás szorosan összekapcsolódik az objektívizáció és a szubjektívizáció meglétével és fokával. Az episztemikus lehorgonyzás során a mondat résztvevői vagy a közöttük lezajló folyamat és az alap (vagyis a megértett beszédhelyzet fő tényezői, a beszélő, a hallgató és tér-idő viszonyaik) között jön létre mentális kapcsolat: ezáltal képesek a nyelvi interakcióban részt vevők a szövegekben említett dolgokat és folyamatokat azonosítani (vö. Langacker 1987, Brisard ed. 2002). Minden entitás a szövegvilágban horgonyzódik le, mert minden entitást ebben a mentális világban azonosítanak a beszélőtársak, reprezentációk alapján,

közvetetten. Az episztemikus lehorgonyzás a típusmegnevezést (például a főnevet) a szövegben megvalósult példánnyá (határozott vagy határozatlan nominálissá) alakítja. A referencia a közös figyelemirányításon alapuló instanciáció, vagyis a típusnak egy megvalósulása, amelynek során a nyelvi interakcióban részt vevők közösen ugyanazon entitásra irányítják a figyelmüket. A szubjektivizáció legáltalánosabban a beszélő vagy valamely más beszédhelyzetbeli cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett kifejezése által, egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektivizált résztvevőjévé válna (vö. Traugott 1989, Langacker 2006, Athanasiadou–Canakis–Cornillie eds. 2006, Verhagen 2007). A mondat által leképezett jelenetet a beszélő ábrázolhatja teljesen objektivizálva, és részben vagy teljesen szubjektivizálva is. Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket. A (6)-ban a.-tól d.-ig növekszik a szubjektivitás és csökken az objektivitás mértéke (a. teljesen objektivizált, d. a legnagyobb mértékben szubjektivizált, kismértékű objektivizált tartalommal):

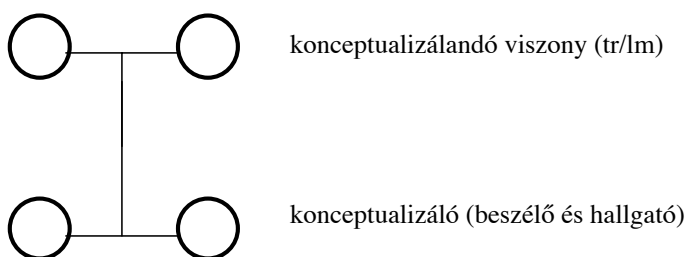
- (6) a. Zsuzsi boldog.
 b. Azt hiszem, Zsuzsi boldog.
 c. Zsuzsi valószínűleg boldog.
 d. Zsuzsi boldog lehet.

Langacker (1987, 2008) a nyelvi megnyilatkozást, a használati eseményt olyan műveleti viszonyrendszerként modellálja, amelynek két tényezője közül az egyik a konstruált jelenet (trajektor és landmark temporális viszonya), a másik az alap (ground), középpontjában a legfontosabb elemekkel, a konceptualizálóval (ez lehet a beszélő, a hallgató vagy egy szemlélő) és annak (azoknak) közvetlen tér-idő viszonyaival (1. ábra).

1. ábra

Verhagen (2005, 2007) tovább árnyalja ezt a modellt, a beszélő és a hallgató közötti kölcsönösen megértett viszony, az interszubjektivitás bevonásával (2. ábra). A beszélő és a hallgató közötti viszony dinamikájának, a konstruálásban való szerepének fölismerése korábbi fejlemény (ebben az irányban tájékozódott M.A.K. Halliday, továbbá a jelzett viszony fontosságát támasztja alá Tomasello vagy Sinha kommunikációs modellje is). Ekképp kettős nézőpont érvényesül a beszédeseményben: a beszélő és a hallgató kiindulópontja együttesen, párhuzamosan, részben egyezve, részben eltérve járul hozzá a nyelvi kifejezés létrehozásának és megértésének konstruáló műveleteihez.

2. ábra

A grammatikai alany rendszeres variabilitást mutat a három személy és a lehorgonyzás és a szubjektívizáció viszonyában. Fontos jellemzők előzetesen a következők. A beszélő kiindulópontja (referenciális középpont) meghatározza a személyjelölést. A beszélő általi személyjelölés nem egyezik meg a hallgatói személyjelöléssel. A beszélő a referenciális jelenetben önmagát nem csak E/1.-ként, hanem kívülről is látja, „ugyanabból a „külső” szempontból nézi, mint amelyből a másik személyt és a tárgyat” (Tomasello 2002: 107). A hallgató a referenciális jelenetben önmagát megszólítottként E/2.-ként is látja, miközben saját magát E/1.-ként dolgozza fel. A hallgató a referenciális jelenetben a beszélőt E/2.-ként is látja, miközben a beszélő saját magát E/1.-ként reprezentálja.

A következőkben a három személy szerinti alanytípusok jellemzése olvasható lehorgonyzásuk kettős nézőpontú, beszélői és hallgatói feldolgozásával. A jellemzők bemutatásában az a) és a b) konstruálási művelet egy nézőpontból egyszerre, párhuzamosan érvényesül mindegyik alábbi esetben, Langacker (2006) szubjektívizációs elméletének megfelelően, amennyiben egy nyelvi kifejezés egyszerre tartalmazhat szubjektívizált és objektívizált szemantikai összetevőket.

1) Az E/1. alany konstruálása a kettős nézőpontból

- a konceptualizáló alany a szövegvilágban: alap
- a jelölt alany a színen: elsődleges figura
- a jelölt alany:

a beszélő nézőpontjából	E/1. ~ én
	a) önreferencia (a beszélő)
	objektívizáció
	b) deixis
	szubjektívizáció
- a hallgató nézőpontjából

	E/1. ~ te
	a) referencia (a hallgató)
	objektívizáció
	b) deixis
	szubjektívizáció

Az E/1. alany mindig emberi lény (lehetséges metaforikus kiterjesztésekkel), a megértett beszéd-helyzetben a hallgató felé irányulva, deiktikus viszonyban.

Az E/1. alany feltűnő, aktivált, könnyen hozzáférhető entitás, a figyelem középpontjában.

2) Az E/2. alany konstruálása a kettős nézőpontból

- a konceptualizáló alany a szövegvilágban: alap
- a jelölt alany a színen: elsődleges figura
- a jelölt alany:
a beszélő nézőpontjából

E/2. ~ te
a) referencia (a hallgató)
objektívizáció
b) deixis
szubjektívizáció
- a hallgató nézőpontjából

E/2. ~ én
a) önreferencia (a hallgató)
objektívizáció
b) deixis
szubjektívizáció

Az E/2. alany mindig emberi lény (lehetséges metaforikus kiterjesztésekkel), a megértett beszéd-helyzetben a beszélő felé irányulva, deiktikus viszonyban.

Az E/2. alany feltűnő, aktivált, könnyen hozzáférhető entitás, a figyelem középpontjában.

3) Az E/3. alany konstruálása a kettős nézőpontból

- a konceptualizáló alany a szövegvilágban: alap
- a jelölt alany a színen: elsődleges figura
- a jelölt alany:
a beszélő nézőpontjából:

E/3. ~ ő
a) referencia (a beszélő)
objektívizáció
b) deixis
nincs közvetlen szubjektívizáció
- a hallgató nézőpontjából

E/3. ~ ő
a) referencia
objektívizáció

b) deixis (nem feltétlenül)
nincs szubjektívizáció

Nincs önreferencia.

Az E/3. alany bármilyen lehetséges entitás.

Az E/3. alany nem mindig feltűnő, aktivált, könnyen hozzáférhető entitás, a figyelem közép-pontjában.

A fenti alanyjellemzésekből néhány további tulajdonság állapítható meg.

Az egyes szám első személyű alany egyszerre a mondatbeli jeleneten kívüli beszélő (konceptualizáló szubjektum) és a mondatbeli jelenet résztvevőjeként a legkevésbé jelölt alany (abban az értelemben, hogy az alapbeállítású alak, vagyis a leggyakoribb, legkönnyebben előhívható elem, nagyjából megfelelő a természetes nyelvelmélet jelöletlenség fogalmának, vö. Ladányi 2007: 29), a beszélő nézőpontjából deiktikus önreferencia, a befogadó nézőpontjából deiktikus referencia. Az egyes szám második személyű alany egyszerre a mondatbeli jeleneten kívüli hallgató (konceptualizáló szubjektum) és a mondatbeli jelenet résztvevőjeként kismértékben jelölt alany, a beszélő nézőpontjából deiktikus referencia, a befogadó nézőpontjából deiktikus önreferencia. Az egyes szám harmadik személyű alany a mondatbeli jelenet résztvevőjeként jelölt alany, a beszélő és a befogadó nézőpontjából deiktikus referencia. A nézőpont és az episztemikus lehorgonyzás tényezői jelzik a grammatikai alany és a szövegben megkonstruált szubjektum elválaszthatatlan kapcsolatát.

Az E/1. és E/2. alanyok konstruálása különbözik a beszélő és a hallgató nézőpontja szerint.

Az E/3. alany konstruálása megegyezik a beszélő és a hallgató nézőpontja szerint.

Az E/1. alapbeállításban önreferenciális jellegével és az E/2. félig önreferenciális jellegével szemben az E/3.-ban nem önreferenciális jellegű.

Az E/1. alany leggyakoribb jelölője a \emptyset + INFL, névmás csak ritkán használatos specifikus helyzetben (pl. a beszélői nézőpont/kiindulópont kijelölésében). Az E/2. alany jelölője a \emptyset + INFL vagy E/2. személyes névmás. Az E/3. jelölője teljes főnév (nominális), E/3. személyes névmás vagy \emptyset + INFL, a koreferenciális helyzettől, vagyis alapvetően a megjelölt dolog aktiváltsági szintjétől függően.

Az E/1. és E/2. alanyok könnyebben hozzáférhetőek, mint az E/3. alany.

A deiktikus tartalom tendenciaszerűen csökken az E/1. alanytól az E/3. alany felé.

A szubjektívizáció tendenciaszerűen csökken az E/1. alanytól az E/3. alany felé.

Az objektívizáció tendenciaszerűen nő az E/1. alanytól az E/3. alany felé.

Az E/1. alany szemantikailag erősen sematikus, hiszen szemantikai tartalma ebben az E/1.-ben kimerül. Ugyanakkor a deiktikus jellegű episztemikus lehorgonyzás, a beszélővel való azonosítás a beszédhelyzetben igen kiterjedt szemantikai tartalmat rendel ehhez a sematikus E/1. morfémahoz. A skála másik végén az E/3. alany szemantikailag részletezett lehet teljes főnévi megnevezéssel, kisebb mértékű deiktikus összetevővel.

Az E/1. és E/2. alanyok az önreferálásra képes jelenvalólét nyelvi megkonstruálását végzik el, míg az E/3. alanyok egyaránt elvégzik a jelenvalólét és az önreferálásra képtelen létezők nyelvi megkonstruálását.

5. Az E/1. alany mint archetipikus alany

A protoalany, elsődleges alany vagy archetipikus alany az E/1. alany. Az archetipikus alany a beszélőt magát jelöli, ahogy megérti és megkonstruálja saját magát konceptuálisan és nyelvilag a

megértett beszédhelyzetben, azon belül az alapban, referenciapontként. E műveletben a beszélő egyszerre dolgozza fel saját magát belülről, első nézőpontból szubjektivizálva mint beszélőt, és kívülről mint a szövegben vagy mondatban kifejezett jelenet egyik résztvevőjét objektivizálva. Az E/1. alany az illokúciós erő, a figyelemirányítás és az episztemikus helyzet forrása. A beszélő mint E/1. inherensen a leghozzáférhetőbb dologfogalom (vagy azok egyike) a beszélő és a hallgató számára.

Az E/1. alany mindig emberi lény (lehetséges metaforikus kiterjesztésekkel), a megértett beszédhelyzetben a hallgató felé irányulva, deiktikus viszonyban.

Az E/1. alany feltűnő, aktivált, könnyen hozzáférhető entitás, a figyelem középpontjában.

Az E/1. alany nyíltan deiktikus, lehorgonyzott elem.

Az E/1. alany a legkevésbé jelölt alany: jelöltsége testes jelölővel minimális: \emptyset + INFL vagy névmás.

Az archetipikus alany nem azonos a prototipikus alannyal. A prototipikus alany a magyarban föltehetőleg az E/3. ágens, topik szerepű, mondatkezdő, határozott nominatívuszi nominális (erre l. Pléh 1998: 101–104).

6. Az alany szubjektivizációja

A mondatban megkonstruált entitások, például a jelenetben résztvevők alapvetően objektivizáltan fejeződnek ki. Az objektivizáltan konstruált entitások a mondatbeli jelenet színén (színpadán) jelennek meg, elkülönítve a beszélő és a hallgató megértett beszédhelyzetétől (szövegvilágától). Ennyiben objektívak. Ilyen objektivizált résztvevő minden harmadik személyű mondatbeli résztvevő. A beszélő önmagát is a mondatbeli jelenet részévé teheti, nyíltan, E/1. jelöléssel, vagyis saját maga mint önreferáló konstruált jelenetbeli résztvevő elkülönül a beszélőtől, aki az alap (a megértett beszédhelyzet) központi tényezője. Más esetekben a beszélő vagy a megértett beszédhelyzet más eleme impliciten, önreferencia nélkül, színén kívül része lehet a mondat jelentésének. Ilyen szubjektivizált entitás például a magyar ható képzővel kifejezett vélekedés személytől eredő forrása episztemikus modalitású mondatokban. „Egy entitás objektívan konstruálódik addig a mértékig, ahogy „színen” van mint a konceptualizáció explicit, fókuszált tárgya. Egy entitás szubjektívan konstruálódik addig a mértékig, ahogy „színen” kívül marad mint a konceptualizáció implicit, nem öntudatos alanya [...] Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket. Minimálisan, a szubjektívan konstruált elemek magukban foglalják a beszélőt, és másodlagosan a címzettet, színén kívüli konceptualizáló szerepükben, akik a kifejezést alkalmazzák és ezáltal megértik jelentését” (Langacker 2006: 18).

Az alanyok közötti szemantikai típuskülönbségek egyike a szubjektivizáció és objektivizáció eltérő mértékéből ered. Az E/1. alany egyszerre szubjektivizált és objektivizált. Objektivizált annyiban, amennyiben a \emptyset + INFL vagy névmás a mondatban leképezett jelenet egy résztvevője, elkülönítve a beszélőtől és a hallgatótól (a konceptualizálóktól), nyíltan megjelölt entitás. A beszélő referál önmagára, a nyelvi interakció résztvevőinek, a beszélőnek és a hallgatónak a figyelmét önmagára mint figyelmük tárgyára irányítja. Másrészt szubjektivizált annyiban, amennyiben inherensen, rejtetten, önreferencia és rá irányuló figyelem nélkül tényezője a jelenetnek. Az adott mondat és konceptuális környezete, a beszédhelyzet függvénye, hogy az objektivizáltan megkonstruált elemek mellett mekkora a szubjektivizált elemek mértéke.

Az E/3. alany alapvetően objektivizált entitás.

7. Az alany deszemantizálódása

A magyar nyelv története során a nominatívuszi esetragos főnév (névmás, Ø + INFL) mint az igei állítmány trajektora és a mondat topikja sematizálódott, mindhárom személyben. A nyelvtörténeti adatok szerint a grammatikai alany e jellemzői a legkorábbi nyelvelmékek alapján az ómagyar, rekonstruálva az ősmagyar korban érvényesültek. Szintén adatolható, illetve rekonstrukciók révén föltehető, hogy alanyként a legkülönbözőbb (például fizikai tárgyat, anyagot, csoportot, egyedet, földrajzi egységet, valamint közvetlenül nem tapasztalható dolgot) fogalmakat kifejező szavak funkcionálhattak alanyként (Balázs 1991: 613–614, Farkas 1991: 632–636). Emellett az egyes szám első és második személyű alany jellegzetes Ø + INFL alakja gyakori volt. Eszerint az alany mint élő, közvetlen cselekvő entitás fogalma igen korán kiterjedt más entitásokra mint lehetséges dolgokra, amelyek elsődleges figuraként profilálódnak és topikként a figyelem középpontjába kerülnek. Az így jellemezhető folyamat grammatikalizálódásként értelmezhető. Az alany grammatikalizálódását jelzi az „általános” és a „határozatlan” alany megjelenése a kései ómagyar korban. Az alany grammatikalizálódásának egyik fő összetevője a deszemantizálódás, amelynek során a tapasztalati, könnyen hozzáférhető, leginkább elvárt alanytípustól, vagyis az élő, cselekvő, másra irányuló elsődleges figurától eltávolodva más jellegű alanyokat is létrehoznak a beszélők, illetve a grammatikai alany funkcióit szétesztják más grammatikai viszonyok között.

Minden grammatikai elem nagymértékben sematikus szemantikailag. A grammatikai elemek meghatározott fogalmi körből grammatikalizálódnak (vö. Talmy 2000: 21–96). A magyarban vannak olyan konstrukciók, amelyekben a profilált résztvevőt nem nominatívuszi, hanem datívuszi vagy akkuzatívuszi esetragos főnév jelöli (ez számos nyelvben előfordul, például a németben, spanyolban, törökben, japánban, olaszban, oroszban, vö. Palmer 1994: 40kk, Taylor 1991: 218–220). A zero jelöltségű alanyi eszatra és esetragos főnévre a sematizáltság kivált érvényes.

(7) A fiúnak tetszik a lány.

A (7) mondatban két dologmegnevezés van, a jelenetnek két résztvevőjét nevezi meg a beszélő. Ez a két résztvevő a fiú és a lány. A mondatban leképezett jelenet két résztvevőjének szemantikai és nyelvtani (sematikus szemantikai) megjelenítése sajátos feszültségviszonyban áll. A *lány* a mondat grammatikai alanya és trajektora, de nem ágens (nem erőforrás valamely erődinamikai viszonyban) és nem topik (nem ez áll a figyelem középpontjában a teljes mondatban). A *fiú* a mondatban grammatikailag datívuszragos határozó és landmark, nem ágens („átélő”, nem erőforrás valamely erődinamikai viszonyban) és topik (ez áll a figyelem középpontjában a teljes mondatban). A (7) grammatikai alanya nem mutatja cselekvő, trajektor és topik prototipikus együttállását, sőt a datívuszragos, meghatározás szerint másodlagos elem lesz a mondat topikja. Valójában az a kérdés, hogy a trajektor–landmark megoszlás valóban az ige szemantikai szerkezetéből következő szintaktikai szerepek szerint történik-e, vagy a tagmondat hatókörű figyelemirányulás megváltoztatja az ígén belüli profilálást, pontosabban megfordítja. Így például a *tetszik valakinek valami* konstrukcióban a datívuszragos elem lenne a trajektor. Hasonló konstrukció a birtoklás mondatbeli kifejezése, mint a (8)-ban:

(8) Az igazgatónak két kastélya van.

A datívuszragos topik jelensége összefügg a datívuszrag viszonyjelölő tartalmának és a viszonyított elemeknek a grammatikalizációjával. A *-nak/-nek* rag eredetibb helyjelölő jelentésében

irányulást fejeze ki, egy útvonalon végig haladást és a cél közelébe kerülést: *délnek megy, folyónak megy* ('a folyó felé tart'). E jelentésnek természetes változata (kiterjesztése) a cél elérése, érintkezési viszonyban: *nekimegy a falnak*. A *-nak/-nek* rag rendkívül kiterjedt polyszém jelentéshálózatának egyik csomópontja az ADÁS és RÉSZESÜLÉS eseménye; ennek forrása (kiindulópontja) az adó, útvonala az adás fizikai és elvont cselekedete, célja (végpontja) a kezdeményezett. A birtoklás ezt a végpontot profilálja állapotként. Az ilyen irányulások számtalan változatát fejezi ki többek között a *-nak/-nek* rag, mint egy konstrukció egy viszonyító eleme, úgy, hogy a végpont profilálódik, történetileg konvencionálódott datívuszos esetraggal. További kutatást igényel, hogy a figyelmet és birtoklást kifejező igecsoportok miért viselkednek így, miért ilyen a vonzatszerkezetük és mondat szerkezetük, és milyen más igecsoportok viselkednek hasonlóan.

A további elvont datívuszos konstrukciókban az ösvény végpontjának profilálódásával a végpontot elérő dolog helyett a végpont maga mint dolog úgy profilálódik, hogy a kiindulópont nem kap explicit megnevezést. E szerkezetek közül számosan az erődinamika jelentős, például a deontikus modalitást kifejező szerkezetekben (vö. Pelyvás 2006).

(9) Pistának el kell mennie.

A (9)-ban egyetlen jelölt résztvevő van, a datívuszragos *Pistának*, ez áll a figyelem középpontjában, topikként és elsődleges figuraként. A konstrukció erődinamikai szerkezetében a datívuszragos *Pistának* az antagonista, és egy teljes mértékben implicit, szubjektivizált másik erőforrás a kényszerítő erő, az agonista, amely formailag a mondat nominatívuszragos alanya lehetne.

A nyelvi változások során azonban nem ez az erőforrás explicálódik, hogy a nominatívusz–datívusz kettősség helyreálljon, hanem (lényegében természetesebb népi kategorizációs konstruálási eljárással) a datívuszragos, de elsődleges figura és topik státusú nominális válik nominatívuszos alakká:

(10) Pista el kell menjen.

A (10)-ben az esetváltozással párhuzamosan az igei elem is módosul, főnévi igenév helyett itt felszólító módú, de nem közvetlen felszólító elemként működő, a grammatikai alannal egyeztetett E/3. ige funkcionál. A spontán nyelvi „szabályosítás”, vagyis a prototipikus konstrukció felé közelítés a grammatikai alany nélküli konstrukcióból eredő feszültséget enyhíti, a konstruáláshoz szükséges mentális erőfeszítést csökkenti. Emellett a nominatívuszi alak azt jelölheti, hogy ez a résztvevő (a (10)-ben *Pista*) ágense a potenciálisan végrehajtandó cselekvésnek³.

A nominatívuszos grammatikai alany felé törekvés konstruálási kényszere olyan szerkezeteket is eredményez, amelyekben csak a véges igealak jelenik meg, a datívuszos nominális marad, például:

(11) Hét-nyolc embernek kell, hogy jelentkezzen a szak indításához.

Hasonló konstruálási mód tapasztalható egyes akkuzatívuszos mondatokban is:

(12) A hallgatót érdekli a biológia.

³ Pelyvás Péter fontos kiegészítése, melyet külön köszönök. T. N. G.

A prototipikus tranzitív alany – tárgy szerkezetben az alany, ágens irányul a tárgyra, elszenvődőre. A (12)-ben, amely szintén figyelmi igével konstruálódik, ez fordítva történik, az akkuzatívuszragos nominálissal jelölt dolog irányul a nominatívuszragos nominálissal jelölt dologra. A konstruálásban teljes, ellentétes eredményű figyelemáthelyezés történik a prototipikus szerkezethez képest. E konstrukciók kialakulásában szerepet játszhatott a *-t* akkuzatívuszi rag föltételezett etimológiája: eszerint a magyar *-t* tárgyrag vagy azonos az alapnyelvi *t* kezdetű mutató névmással, vagy az E/2. birtokos személyjel eredeti alakjával (vö. Korompay 1991: 285–286). Mindkét esetben deiktikus determináló és lehorgonyzó elemről van szó, amely egy kiindulóponttól mutat egy cél felé sematikus ösvényen végighaladva.

A figyelem középpontjában álló, datívuszragos vagy akkuzatívuszragos főnevekkel megnevezett dolgok a fenti típusú mondatokban elsődleges figura és topik státusúak, függetlenül esetraguktól. Ezekben a szerkezetekben a grammatikai alany sematikus funkciója további deszemantizációs folyamaton megy keresztül.

Megjegyzendő, hogy a fenti mondatok más szórendű változatai, azok, amelyek a grammatikai alannal kezdődnek, más jelentést reprezentálnak. Ezekben az esetekben a grammatikai alany inkább betölti a trajektor és a topik szerepét.

8. Összefoglalás

A grammatikai alany nyelvtani funkció, amely alapbeállításban további szemantikai tényezőkkel együtt tölti be szerepét. A nyelvi szerkezetek létrehozása és megértése folyamatában, a beszédeseményben a konstruálás, a dinamikus társas jelentésképzés műveletei során elsősorban egy megnevezett dolognak a mondatbeli jelenetben betöltött szerepével és a figyelem előterébe, középpontjába helyezésével és szemantikai kiindulópontként működésével együttesen kapcsolatos grammatikai funkció. Másképp: a grammatikai alany olyan nominatívuszi esetragos főnév, névmás vagy ilyen szintaktikai szerepű, de csak személyraggal vagy személyjellel jelölt dologmegnevezés, amely prototipikusan az állítmány igei részének elsődleges figuráját (trajektorát) dolgozza ki. A trajektor-landmark megoszlás az ige jelentésszerkezetének függvénye, az ige kiválasztása egy jelenet megkonstruálásakor a beszélői nézőpont függvénye. Amennyiben a trajektor szerepű dologmegnevezés nagyobb hatókörben (legalább a tagmondat hatókörében) a figyelem középpontjában áll, topik státusú lesz. Az alany–állítmány viszony sematizálódott aszimmetrikus szemantikai kölcsönviszony, nem pusztán alárendelés. Az alany nem a priori szerkezeti vagy logikai kijelölés, hanem nagymértékben sematizálódott konceptualizálási mód.

A grammatikai alany prototipikus funkcionálását befolyásolja párhuzamos megosztott műveletek sorában az állítmány (az ige) szemantikai szerkezete, a trajektor–landmark megoszlás, a szemantikai szerepek, a szubjektívizáció mértéke, a topik státus megkonstruálása (a figyelem fókuszálása az egyik résztvevőre) a teljes tagmondat hatókörében, az erődinamikai viszonyok. Az alany funkcionálását vagy kiüresedését befolyásolja a szemantikai szerepek és a trajektor–landmark megoszlása. A szemantikai komplexitást növeli a beszélő és a hallgató mondatbeli leképezése vagy le nem képezése alanyként vagy tárgyként.

Irodalom

- Andrews, Avery 1985. The major functions of the noun phrase. In: Shopen, Timothy (ed.): *Languange typology and syntactic description*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press. 62–153.
- Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Bert Cornillie (eds.) 2006. *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Balázs Judit 1991. A mondat szerkezete. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 595–617.
- Brisard, Frank (ed.) 2002. *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, consciousness, and time: The flow and displacement of conscious experience in speaking and writing*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Croft, William 2001. *Radical construction grammar: Syntactic theory in typological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert Malcolm Ward 1994. *Ergativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Farkas Vilmos 1991. A hozzárendelő (alany-állítmányi) szerkezet. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 632–648.
- Foley, William A. – van Valin, Robert D. 1985. Information packaging in the clause. In: Shopen, Timothy (ed.): *Languange typology and syntactic description*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press. 282–364.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.
- García-Miguel, José M. 2007. Clause structure and transitivity. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 753–781.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Vol. I. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Halliday, M.A.K. 1994. *An introduction to functional grammar*. London: Edward Arnold.
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Budapest: Gondolat.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive foundations of grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünnemeyer, Friederike 1991. *Grammaticalization: A conceptual framework*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Keenan, Edward L. 1976. Towards a universal definition of “subject”. In: Li, Charles N. (ed.): *Subject and topic*. New York, London: Academic Press. 303–333.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 349–366.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- É. Kiss, Katalin 2008. Topic and focus: Two structural positions associated with logical functions in the left periphery of the Hungarian sentence. *Acta Linguistica Hungarica* 55 (3–4): 287–296.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 284–318.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Kugler Nóra 2000. Az alany. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 405–413.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Bert Cornillie (eds): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in cognitive grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Li, Charles N. (ed.) 1976. *Subject and topic*. New York, London: Academic Press.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Zweiter Teilband. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Myachykov, Andriy – Garrod, Simon – Scheepers, Christoph 2009. Attention and syntax in sentence production: A critical review. *Discours* (4).
- Palmer, Frank Robert 1994. *Grammatical roles and relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 121–150.
- Plank, Frans (ed.) 1979. *Ergativity: Towards a theory of grammatical relations*. London: Academic Press.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a cognitive semantics. Volume I. Concept structuring systems*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Taylor, John R. 1991. *Linguistic categorization*. Oxford: Clarendon Press.
- Taylor, John R. 1998. Syntactic constructions as prototype categories. In: Tomasello, Michael (ed.): *The new psychology of language. Cognitive and functional approaches to language structure*. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum. 177–202.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Második kiadás. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2008. *Origins of human communication*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Tomlin, Russell S. 1995. Focal attention, voice, and word order. In: Downing, Pamela – Noonan, Michael (eds.): *Word order in discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 517–554.
- Tomlin, Russell S. 1997. Mapping conceptual representations into linguistic representations: The role of attention in grammar. In: Nuyts, Jan – Pederson, Eric (eds.): *Language and conceptualization*. Cambridge: Cambridge University Press. 253–271.

- Traugott, Elizabeth Closs 1989. On the rise of epistemic meanings in English: An example of subjectification in semantic meaning. *Language* (65): 31–55.
- Verhagen, Arie 2005. *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax, and cognition*. Oxford: Oxford University Press.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
tnghu@hotmail.com